

УДК 930(4):902.01“19”:903.2/.5(367/368)

МІЖ НОРМАНІЗМОМ ТА АНТИНОРМАНІЗМОМ: ДИСКУСІЇ ПРО ПОХОДЖЕННЯ РУСИ У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Ольга ЩОДРА

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра давньої історії України та архівознавства,
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна

З початку ХХ ст. головним аргументом у дискусіях норманістів і антинорманістів стали інтерпретації археологічних пам'яток. У першій половині ХХ ст. на їх основі шведські археологи Т. Арне і Х. Арбман розробили колонізаційну версію норманської теорії. Згідно з нею, Руська держава виникла внаслідок масових міграцій і осідання у Східній Європі скандинавів, які заснували тут поселення і становили більшість населення провідних центрів, таких як Київ, Чернігів, Гніздово, Ладога. Головним аргументом для колонізаційної версії стала скандинавська інтерпретація камерних курганных поховань. Опоненти норманської теорії вказують на їх південне походження та широке розповсюдження у Східній і Центрально-Східній Європі, на територіях розселення слов'ян, що унеможливило однозначну етнічну характеристику цього поховального обряду як виключно скандинавського. З цим змушені погодитися сучасні провідні представники норманської теорії, зокрема англійський дослідник П. Соєр. Вони також визнають сумнівним аргументом на користь скандинавської характеристики поховань наявність в них окремих скандинавських речей, зокрема фібул. Під час полеміки була відкинута версія скандинавського виробництва й експорту “муарових” мечів, які тепер називають каролінгськими, оскільки доведено, що їх масове виробництво розпочалося на Рейні франкськими майстрами. Поглиблені антропологічні дослідження поховальних комплексів Гніздова, Києва, Шестовиць і Ладоги також засвідчили, що в камерних похованнях, окрім Ладоги, практично відсутній германський елемент. Все це суттєво похитнуло позиції колонізаційної версії норманської теорії походження Русі.

Ключові слова: археологічні пам'ятки, поховання, норманісти, антинорманісти, слов'яни, Русь, Скандинавія.

Дискусії про походження Русі, що тривають уже понад 300 років і поділили дослідників на два табори – норманістів і антинорманістів – є частиною глобальнішої проблеми про роль вікінгів в історії європейського континенту. Від її розуміння певною мірою залежить розвиток дискусії про роль норманів в історії Русі.

У сучасній європейській історіографії щораз наполегливіше звучать вимоги відмовитися від ідеалізації епохи вікінгів, від “норманського стереотипу”, створеного істориками (переважно скандинавськими і німецькими) впродовж

минулих століть. Так, німецький дослідник Рудольф Зіmek, відзначаючи наукову неспроможність міфу про вікінгів як благородних воїнів (а насправді піратів і грабіжників), закликає звільнитися від нього, оскільки він вибиває ґрунт з-під ніг об'єктивного історика. Характеризуючи стан сучасної історіографії, вчений констатує, що *“цей позитивний образ вікінга і далі з нами і, по-суті, отримав подальший розвиток впродовж останніх двадцяти років завдяки книгам і експозиціям, які, як правило, показують вікінгів носіями розвинутої культури середньовічної Скандинавії”*¹. Англійський історик Пітер Соєр, один із найавторитетніших дослідників епохи вікінгів у сучасній європейській історіографії, також вважає, що *“сліпе слідування традиції, побудоване на поглядах письменників, що жили в епоху вікінгів, привело до того, що цей період став вважатися по-своєму непояснимим”*². Критично проаналізувавши писемні джерела епохи, дослідник вказав на значні перебільшення масштабів норманських походів і норманської колонізації, які ставлять дослідників у глухий кут, оскільки вони не можуть пояснити причин таких тривалих і масштабних міграцій скандинавів, що потребували величезних людських ресурсів. *“Якщо тільки визнати наявність перебільшень у первісних джерелах, – вказує він, – набіги вікінгів втрачають ореол небувалих і непояснених бідунь, і з'являється можливість розглядати її, як продовження звичайної для Темних віків діяльності”*³.

Міф про вікінгів є частиною міфу про культуртрегерство германців в історії континенту і особливо його східної частини. На живучість “скандинавського догмату” в історії Східної Європи, “викликаного до життя великодержавницькими устремліннями Швеції у XVII ст., що створив віртуальну Русь, що заслонила собою Русь справжню”, вказує російський історик Вячеслав Фомін⁴. На думку вченого, причиною такої ситуації є те, що *“норманізм, який давно прописався у шкільних і вузівських підручниках, формує свідомість майбутніх вчених, у зв'язку із чим вони у своєму виборі керуються саме силою стереотипів і силою інертності, а не глибоким знанням і порівнянням доказової бази норманістів та їх опонентів”*⁵. До цього треба додати, що живучість міфу про вікінгів в історіографії обумовлена також політичними чинниками. Очевид-

¹ Рудольф Зіmek, “Викинги: миф и эпоха. Средневековая концепция эпохи викингов,” в *Древние государства Восточной Европы* 1999, ответственный редактор Галина Глазырина. (Москва: Восточная литература, 2001), 15–16.

² Пітер Соєр, *Епоха викингов. Древнейшие государства Восточной Европы*. (Москва: Восточная литература, 2003), 6.

³ Соєр, *Епоха викингов*, 94.

⁴ Вячеслав Фомін, *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу*. (Москва: Русская панорама, 2005), 123.

⁵ Там же, 1.

* Історія дискусії ґрунтовно досліджена у працях: Владимир Мошин, “Варяго-русский вопрос,” *Slavia. Casopis pro slovanskou filologii* 10. Sesit 1–3. Praha, 1931; Аполлон Кузьмин, *Начало Руси. Тайны рождения русского народа*. (Москва: Вече, 2003); Вячеслав Фомін, *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу*. (Москва: Русская панорама, 2005); Егоров, *Начальная история Руси*. Учебное пособие. (Москва: Русская панорама, 2008) та ін.

но, що ними, а не науковими інтересами керувався датський вчений Адольф Стендер Петерсен, коли у 1960 р. у своєму виступі на міжнародному конгресі істориків у Стокгольмі заявивши, що норманізм як наукова концепція помер, оскільки усі його аргументи відкинуті, закликав створити неонорманізм⁶. Вплив політичних чинників на дискусії норманістів і антинорманістів добре проілюстрували польський вчений Хенрік Ловмяньський і російський дослідник Аполлон Кузьмін⁷. Останній, характеризуючи сучасний етап відродження норманізму в Росії, вказує, що він “*став таким заполітизованим, що від науки уже нічого не залишилося*”⁸.

Упродовж двох століть – XVIII і XIX – дискусії щодо походження Русі зводилися до з’ясування питання про походження назви і правлячої династії Руської держави. Представники двох таборів, що сформувалися в російській історіографії, – норманістів і антинорманістів – вважали її утворення перш за все наслідком утвердження правлячої династії, що було характерно для історіографії цього періоду. Дослідники, відповідно до своїх поглядів, по-різному трактували писемні джерела, насамперед легенди “Повісті минулих літ”. У процесі тривалої полеміки інформативний потенціал писемних джерел до кінця XIX ст., в основному, був вичерпаний. Значною мірою також вичерпав себе на той час і дослідницький потенціал методології позитивізму, для якої була характерна певна абсолютизація писемних джерел. З початку XX ст. розпочався новий етап у дискусіях норманістів і антинорманістів, який характеризувався активним залученням та інтерпретацією археологічних матеріалів. На характер дискусій вплинули також нові методологічні підходи до процесів державотворення, які у східноєвропейській історіографії почали розглядатися насамперед як наслідок внутрішніх суспільних процесів. З таких позицій висвітлювали утворення Русі провідні радянські історики Борис Греков, Борис Рыбаков, Олексій Черепнін, Микола Тихомиров, Петро Толочко. Наголошуючи на вирішальній ролі внутрішніх соціально-економічних чинників у процесі формування Русі, радянські історики досягли відчутних результатів у дослідженні її господарства, зокрема ремесла і торгівлі, а також урбанізаційних процесів, у вивченні еволюції соціальних відносин, які нівелювали аргументи норманістів про відставання слов’янських народів від скандинавів в епоху раннього середньовіччя.

Під впливом нагромаджених археологічних матеріалів і ширшого розуміння державотворчих процесів, як взаємодії внутрішніх і зовнішніх чинників, прихильники норманської теорії критично переглянули основні аргументи її класичного варіанту – теорії завоювання, у якій основний акцент робився на суб’єктивних зовнішніх чинниках формування Руської держави, зокрема на

⁶ Борис Рыбаков, *Мир истории. Начальные века русской истории*. (Москва: Молодая Гвардия, 1987), 12.

⁷ Хенрик Ловмяньський, *Русь и норманы, перевод с польского*. (Москва: Прогресс, 1985), 33, 37; Кузьмин, *Начало Руси*, 4–7.

⁸ Кузьмин, *Начало Руси*, 7.

походженні правлячої династії. Не відмовляючись від основоположної ідеї про вирішальну роль скандинавів у формуванні Русі, норманісти, насамперед шведські археологи, створили оновлену колонізаційну версію норманської теорії, у якій акцент робився на мирній колонізації скандинавами Східної Європи, яка нібито і створила тут необхідні умови для виникнення приватного землеволодіння, формування правлячої еліти і заснування держави. Автором колонізаційної теорії був шведський археолог Туре Арне, який у 1914 р. опублікував працю “Швеція і Схід” (“*La Suedeet I' Orient*”). Вагомий внесок у її розвиток зробив також Хольгар Арбман⁹. Головну увагу обидва дослідники приділили інтерпретації археологічних пам’яток, зокрема так званих камерних (зрубних) поховань на території Східної Європи. Такі поховання були відкриті, зокрема, у Києві, у Шестовицях під Черніговом, у величезному могильнику в Гніздово поблизу Смоленська, який налічує понад п’ять тисячі захоронень, а також у Ладозі, Пскові та деяких інших містах. Ідентифікуючи цей тип поховань як скандинавський, Т. Арне і Х. Арбман вважали його основним і безспірним доказом перебування скандинавів на даній території¹⁰. Їх підтримали російські дослідники Лев Клейн, Гліб Лебедєв, Володимир Назаренко¹¹.

До виходу праць шведських археологів було прийнято вважати типово скандинавськими поховання із трупоспаленням у човні, хоча скандинавське походження цього типу поховань також має не надто переконливу аргументацію*. Так, норманісти використовують як аргумент обряд спалення вождя русів у Булгарі на Волзі, описаний арабським мандрівником Ібн Фадланом¹². Априорі вважаючи русів норманами (а це спірне твердження), вони відповідно і цей поховальний обряд вважають скандинавським. Інших переконливих критеріїв для етнічної характеристики обряду трупоспалення у човні немає. Однак, так само, як із скандинавським походженням русів, із норманською ідентифікацією цього обряду поховання не все так однозначно. Як слушно зауважують опоненти норманістів, у випадку раптової смерті ватажка дружини або купецького каравану, спаливши його останки в човні, нормани ризикували залишитися в далеких чужих краях без засобу пересування і повернення додому (на відміну від русів-слов’ян, які могли відносно легко повернутися

⁹ Хольгер Арбман, *Шведские викинги на Востоке*. (Санкт-Петербург: Евразия, 2003), перше видання 1955 року; Его же. *Викинги*. (Санкт-Петербург: Евразия, 2003), перше видання 1961 року.

¹⁰ Ture Arne, “Scandinawische Holzkammergraber aus der Wikingerzeit in der Ukraine,” *Acta archaeologica*. Kobenhavn, 1931: 285–302; Хольгер Арбман, *Викинги*. (Санкт-Петербург: Евразия, 2003), 234.

¹¹ Лев Клейн, Глеб Лебедєв и Володимир Назаренко, “Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения,” *Исторические связи Скандинавии и России*. (Ленинград, 1970), 234.

* Перше у Скандинавії поховання з трупоспаленням у човні зафіксоване у VIII ст. у Середній Швеції (Вендель).

¹² “Ибн Фадлан. Рисала,” *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Хрестоматия, т. 3. (Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009), 72.

з Поволжя на батьківщину сухопутними шляхами). Будівництво морського човна (судна) було дорогою справою, до того ж виконати цю роботу могли лише професійні майстри. Наприклад, могутня і заможна Хозарія у той час не мала свого морського флоту і відповідно не мала майстрів-суднобудівників. А тому, як припускають сучасні дослідники, спалювали не судно, а лише деталі його обшивки (заклепки), яку час від часу знімали і оновлювали¹³. У так званих “скандинавських” похованнях знаходять саме їх. Не можна виключати, що деталі обшивки суден могли використовувати для погребальних вогнищ також інші народи, знайомі з суднобудуванням і судноплаванням. Приналежність норманам поховального обряду в човні традиційно пояснюють тим, що такий обряд міг з’явитися лише в середовищі морського народу, яким були скандинави. Це непереконливий аргумент, оскільки мореходами були всі народи, які населяли узбережжя Балтики, зокрема, поморські слов’яни і фіни. Відомо, що ще у кам’яному віці предки фінів плавали по морю і займалися морським промислом, а їхні судна, зображені на петрогліфах, були увінчані головами звірів (цю традицію пізніше перейняли скандинави). До того ж фіни найдовше на Балтиці практикували спалення покійників. Як свідчать саги, скандинави переймали досвід будівництва суден у лапландців, які були великими майстрами цієї справи. Навіть прихильних норманської теорії Г. Лебедев визнає, що шведи вчилися будувати човни у фінів, саме тому найшвидше, у VII–VIII ст., морські човни з’явилися у шведських поселенців на Аландах, по сусідству з фінами¹⁴. Тобто, цілком ймовірно є і фінська версія походження даного поховального обряду.

Обряд трупоспалення у човні практикували також прибалтійські слов’яни, зокрема руги (руяни, рутени), які населяли острів Рюген, мали морські човни і були добре відомі середньовічним авторам своїми морськими піратськими набігами на сусідів. Південнобалтійські слов’яни раніше від скандинавів почали колонізувати острови на Балтиці. Вони також осідали на узбережжі Скандинавії. Слов’янські старожитності виявлені не менш як у 240 пунктах Скандинавії¹⁵. Як вказує німецький дослідник Й. Херрман, на острові Еланд були поселення слов’янських військових дружин. Він посилається на дослідження відомого шведського археолога М. Стенбергера, який стверджував, що в другій половині X ст. острів заселяли південнобалтійські слов’яни¹⁶. У VIII ст. ще до появи шведів, слов’янські поселенці також колонізували Готланд і заснували на острові поселення Вісбі. Доказом слов’янської колонізації острова є і той факт, що слов’янські прізвища на Готланді фіксуються джерелами

¹³ Сойер, *Епоха викінгов*, 94.

¹⁴ Глеб Лебедев, *Епоха викінгов в Северной Европе и Руси*. (Санкт-Петербург: Евразия, 2005), 164, 167.

¹⁵ Йоахим Херрман, “Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона,” *Славяне и скандинавы*, перевод с немецкого. (Москва: Прогресс, 1986), 126.

¹⁶ Херрман, “Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона,” 52.

впродовж XIII–XVII ст.¹⁷. Присутність слов'ян на островах і на материковій Скандинавії також підтверджується великим комплексом слов'янських старожитностей IX–X ст. і слов'янськими топонімами. До X ст. на Готланді, у Бірці та в інших поселеннях на території Скандинавії і на островах домінувала кераміка південнослов'янського типу¹⁸. Один із найавторитетніших представників сучасного норманізму в Росії Г. Лебедев визнає, що “елітарна культура Бірки насичена східноєвропейськими (слов'янськими – О. Щ.) елементами”¹⁹.

Колонізація слов'янами островів і узбережжя Балтики свідчить про те, що у поморських слов'ян було розвинуте суднобудування і вони були вправними мореплавцями. Російський дослідник Сергія Цветков, посилаючись на середньовічного датського хроніста Саксона Граматика, вказує, що рутени (руяни) могли виставити (у XI ст. – О. Щ.) багато великих кораблів, у яких вміщалися 300 гребців і 1 200 воїнів. На його думку, обряд трупоспалення у човні зародився у зоні контактів поморських слов'ян і данів²⁰. Наявність морського флоту у прибалтійських слов'ян, зокрема у ободритів і ругів-руян та їх успішні морські експедиції також відзначає Й. Херрман²¹.

Дослідники зауважують, що багато деталей обряду поховань у човні, відкритих на півночі Східної Європи, зокрема в урочищі Плакун під Ладогою, не мають аналогій у скандинавських похованнях цього типу. Так, деталі обшивки судна з поховання в урочищі Плакун є ближчі до східнобалтійської і слов'янської традиції, ніж до скандинавської²². Сумніви щодо скандинавського походження могильника посилює і той факт, що у цих похованнях уся кераміка південнобалтійського (слов'янського) типу²³. Відомо, що саме масові керамічні вироби вважаються однією із головних і найнадійніших етновизначальних ознак²⁴. Про слов'янські впливи свідчить і староладозька будівля, що має аналогії у святилищах поморських слов'ян Грос-Родена і Аркони²⁵. Археологи відзначають і той факт, що у жіночих похованнях могильника у Плакуні відсутні скандинавські фібули, які норманісти вважають однією з ознак скандинав-

¹⁷ Див.: Фомин, *Варяги и варяжская Русь*, 456.

¹⁸ Нильс-Кнуд Либготт, “Керамика – свидетельство связей со славянским побережьем,” *Славяне и скандинавы*, 141–145.

¹⁹ Лебедев, *Эпоха викингов в Северной Европе и Руси*, 197.

²⁰ Сергей Цветков, *Русская история*. Книга вторая: X век. (Москва: Центрполиграф, 2004), 452.

²¹ Херрман, “Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона,” 92–96.

²² Анне Стальсберг, “О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси,” *Историческая археология. Традиции и перспективы*. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина. (Москва, 1998), 279–280.

²³ Валерий Петренко, *Погребальный обряд населения северной Руси VIII–IX вв. Сопки Северного Поволжья*. (Санкт-Петербург: Наука, 1994), 110.

²⁴ Артемий Арциховский, “Археологические данные по варяжскому вопросу,” в *Культура Древней Руси*. Сборник статей. (Москва: Наука, 1966), 38.

²⁵ Фомин, *Варяги и варяжская Русь*, 458.

ських поховань²⁶. Певний скепсис щодо норманської ідентифікації поховань у Плакуні спричиняють також розбіжності у датуванні поховань: одні археологи підганяють його під літописну легенду про прикликання варягів і датують могильник серединою IX ст., у той час як інші – початком X ст.²⁷ Антропологічні дослідження могильника у Плакуні вказують, що серед мешканців Старої Ладogi якусь частку становили нормани²⁸. На думку В. Фоміна, вони потрапили сюди з колонізаційним потоком південно-балтійських слов'ян²⁹.

Обряд поховання у човні, який прихильники норманської теорії вважають скандинавським, не був поширений у Центрально-Східній Європі. Він майже не зустрічається у Подніпров'ї, що є вагомим аргументом для антинорманістів. Відсутність типових скандинавських поховань у Середньому Подніпров'ї підірвала довіру до колонізаційної версії, що спонукало її прихильників до сумнівного, з наукового погляду, кроку – зарахувати до скандинавських також камерні поховання, поширені у цьому регіоні. Аргументами для скандинавської ідентифікації цього типу поховань стала їх подібність із камерними похованнями Бірки і наявність у деяких із них окремих скандинавських речей. Спроби норманістів, з допомогою цих доказів довести норманський характер камерних поховань, зустріли переконливу критику з боку опонентів. Останні слушно зауважували, що не можна на півночі континенту вважати типово скандинавським один тип поховань, а у Подніпров'ї – зовсім інший. Супроти скандинавської інтерпретації камерних поховань свідчить і той факт, що вони виявлені також в інших районах Центрально-Східної Європи, де скандинавів не було (наприклад, на території Чехії), і належали місцевій знаті. Це дало підстави англійському досліднику П. Соєру для висновку, що камерний тип поховань з'явився незалежно у різних регіонах Європи, багатих лісом³⁰. На думку Бориса Рыбакова, далеким прототипом камерних поховань були скіфські кургани на півдні Східної Європи. Він вказує, що “тип скіфських зрубних гробниць Київщини і Чернігівщини воскресє пізніше в тих самих географічних межах”³¹. Г. Лебедев, який пов'язує камерні поховання із шведами, також

²⁶ Кирилл Михайлов, “Скандинавский могильник в урочище Плакун (заметки о хронологии и топографии),” в *Ладога и ее соседи в эпоху средневековья*. (Санкт-Петербург: Институт истории материальной культуры РАН, 2002), 63, 66, 68.

²⁷ Кирилл Михайлов, “Время появления камерных погребений в Старой Ладогє,” *Седьмє чтения памяти Анны Мачинской*. (Санкт-Петербург, 2003), 73–78; Его же. “Южноскандинавские черты в погребальном обряде Плакунского могильника,” в *Новгород и Новгородская земля. История и археология* 10. (Новгород, 1996): 52–60.

²⁸ Татьяна Алексеева, “Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной Европы,” в *Расогенетические процессы в этнической истории*. (Москва, 1974), 71–85.

²⁹ Фомин, *Варяги и варяжская Русь*, 457.

³⁰ Соєр, *Эпоха викингов*, 94.

³¹ Борис Рыбаков, “Древности Чернигова,” *Материалы и исследования по археологии СССР* 11 (Москва-Ленинград, 1949): 53; Его же. *Ремесло Древней Руси*. (Москва: Издательство АН СССР, 1948), 40, 117.

погоджується, що витоки обряду треба шукати на континенті. Він вважає, що цей поховальний обряд запровадили кельти, від яких традицію перейняли виключно германці, зокрема ті, що населяли район ріки Заале, притоки Лаби, а від них вона поширилася у Швецію³². Як слушно уточнює Аполлон Кузьмін, на пізньому етапі Великого переселення народів, яким датуються камерні поховання Лойна і Хозлебена в районі Заале, ці землі населяли не германці, а слов'яни-венеди, яким і належали камерні поховання³³.

На думку дослідників, наявність в інвентарі камерних поховань окремих скандинавських речей, зокрема прикрас (фібул, браслетів) жодним чином не може вважатися етнічним критерієм і доказом того, що поховання належить вихідцям зі Скандинавії³⁴. Свого часу Артемій Арциховський, полемізуючи з Т. Арне, назвав непорозумінням слова шведського археолога про те, що достатньо наявності у похованні лише двох скандинавських речей (з-поміж десятка нескандинавських), щоб вважати похованого дружинника норманом. Він вказував, що навіть за таким абсурдним критерієм Т. Арне зміг зарахувати до скандинавських не більше двадцяти п'яти поховань у Гніздові (серед декількох тисяч)³⁵. Сучасні прихильники норманізму, зокрема П. Соєр, також вважають очевидним той факт, що *“знахідки в похованнях на території Росії і Ірландії мечів або фібул скандинавського виробництва ще не є доказом, що поховані в них люди були скандинавами”*. *“Немає жодних археологічних свідчень, – наголошує англійський дослідник, – здатних підтвердити припущення про наявність тут (на Русі – О. Щ.) обширних за територією колоній із щільним населенням. Предмети можуть переходити з рук в руки, часто опиняючись дуже далеко від народу, який їх виготовив або перший ними користувався”*³⁶.

Підсумовуючи археологічні дослідження камерних поховань у київському некрополі, вчені встановили, що таких поховань з обрядом трупоспалення є близько десяти. У їх інвентарі виявлено не більше 20 скандинавських речей, жодна з яких не датується IX ст., тобто, часом утворення Русі – усі пізнішого походження (X ст.)³⁷. За описом Михайла Каргера, у п'ятьох похованнях були останки дружинників з кінями, у трьох – дружинників з жінками, у двох – дружинників з жінками і кінями, в одному – тільки дружинника. В одному похованні дружинника з жінкою, яке норманісти вважають скандинавським, серед предметів жіночого одягу були дві срібні скандинавські фібули, прикрашені філігранню і зерню. Одна із фібул використовувалася не за призначенням, а як

³² Глеб Лебедев, *Погребальный обряд скандинавов эпохи викингов*, автореф. канд. дис. (Ленинград, 1972), 15–16.

³³ Аполлон Кузьмін, *Начало Руси. Тайны рождения русского народа*. (Москва: Вече, 2003), 211.

³⁴ Валентин Седов, *Археология СССР: Восточные славяне в VI–XIII вв.* (Москва: Наука, 1982), 189; Фомин, *Варяги и варяжская Русь*, 387, 389.

³⁵ Арциховский, “Археологические данные по варяжскому вопросу,” 36.

³⁶ Соєр, *Епоха викингов*, 180, 290, 331; прим. 26.

³⁷ Петр Толочко, “Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси,” *Славяне и Русь в зарубежной историографии*, ответственный редактор Петр Толочко. (Киев: Наукова думка, 1990), 117–118.

підвіска³⁸. В інвентарі цього ж поховання були височні кільця, що являються характерним слов'янським племінним жіночим убором і абсолютно не властиві скандинавській традиції. На думку В. Сєдова, височні кільця з київського жіночого поховання мають волинське походження і покійниця, наймовірніше, була слов'янкою-волинянкою, а не скандинавкою³⁹ (що згодом підтвердили антропологічні дослідження). Й. Херрман також погоджується, що височні кільця належать до характерних етнічних ознак слов'янок і на цій підставі жіноче поховання у Станго на Готланді, у якому виявлені три кільця вважає слов'янським⁴⁰. Незначна кількість скандинавських речей у київських похованнях свідчить про їх випадкове потрапляння в регіон шляхом торгівлі або внаслідок грабежу. Вони не дають підстав жодне з цих поховань вважати скандинавським. На думку археолога Сергія Ширинського, київські камерні поховання мають аналогію у княжих поховання Моравії, зокрема в Коліні і Желінках⁴¹.

Окрім трупоспалень, у київському некрополі також є трупопокладення в зрубі, які “являють собою найбагатшу за інвентарем і найчисельнішу групу київських поховань”⁴². Норманісти вважають їх також похованнями скандинавської дружинної верхівки, ігноруючи той факт, що такий поховальний обряд існує у Подніпров'ї з часів неоліту⁴³. Масовий інвентар цих поховань є аналогічний не лише інвентарю камерних поховань із трупоспаленням, але й інвентарю київських поховань у ґрунтових могилах⁴⁴. На думку дослідниці київського некрополя Лариси Голубевої, останні належали біднішим верствам місцевого слов'янського населення, у той час як зрубні гробниці, що містять багаті прикраси і одяг, – київській знаті⁴⁵. Аналогічність поховального інвентаря в обох типах поховань навела її на думку, що заможна верхівка теж була місцевого походження. Відомий дослідник київських старожитностей М.Каргер також відзначає, що київський некрополь засвідчує “етнічну єдність поховань різних соціальних верств”⁴⁶. До такого ж висновку прийшов археолог Давид Бліфельд, який на матеріалах могильника в с. Шестовицях

³⁸ Михаил Каргер, *Древний Киев*. (Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1958), 208–211, 219; Его же, “Древний Киев,” *Славяне и Русь. Проблемы и идеи*, составитель Аполлон Кузьмин. (Москва: Флинта; Наука, 1999), 357.

³⁹ Валентин Сєдов, *Славяне в раннем средневековье*. (Москва: Институт археологии РАН, 1995), 31.

⁴⁰ Херрман, “Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона,” 34.

⁴¹ Сергей Ширинский, “Археологические параллели к истории христианства на Руси и Великой Моравии,” в *Древняя Русь и славяне*. (Москва: Наука, 1978), 203–205.

⁴² Леонила Голубева, “Киевский некрополь,” в *Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*, т. 1. (Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1949), 106.

⁴³ Кузьмин, *Начало Руси*, 209.

⁴⁴ Голубева, “Киевский некрополь,” 108.

⁴⁵ Там же, 114.

⁴⁶ Каргер, *Древний Киев*, 228.

під Черніговом проілюстрував подібність інвентарів обох поховальних обрядів – трупоспалення і трупопокладення⁴⁷.

Не є скандинавським також поховальний обряд трупоспалення з конем, який фіксується в київському некрополі та в могильнику Гніздова. Цей обряд, як і обряд трупоспалення загалом поширювався з півдня континенту. На думку Б. Рыбакова, його витоки треба шукати на півдні Східної Європи у культурі скіфських і сарматських племен⁴⁸. З півдня звичай трупопокладення з конем поширився на північ континенту аж до Балтики. Якщо у Подніпров'ї і в Подунав'ї він з'явився у III–IV ст., то у скандинавській Бірці – тільки у X ст. У Бірці ця поховальна традиція була започаткована під впливом прибалтійських слов'ян, оскільки вона генетично пов'язана зі слов'янськими княжими могилами, відкритими в землях між Віслою і Одрою⁴⁹.

Поглиблене вивчення київських камерних поховань із залученням матеріалів антропологічних досліджень, не підтвердило версію про їх приналежність скандинавам. Антропологічні дослідження встановили, що в цих похованнях відсутній германський елемент. За висновком Татяни Алексеєвої, *“оцінка сумарної краніологічної серії з Києва ... показала разючу відмінність древніх киян від германців”*⁵⁰. Усі ці факти переконливо доводять хибність скандинавської інтерпретації київських камерних поховань і необґрунтованість висновків про заснування Києва скандинавами, про те, що місто було анклавом норманів, які у X ст. становили п'яту частину його населення⁵¹. Під впливом нових досліджень сучасні провідні представники норманської теорії визнають, що археологічні дані, отримані при розкопках поховань у Східній Європі, інтерпретуються пристрасно і суб'єктивно. На думку англійського дослідника Гвена Джонса, *“багато різновидів... поховального інвентаря, як і практики поховання, могли використовуватися слов'янами з таким самим успіхом, як і скандинавами, тому уважніше і об'єктивне вивчення знахідок може швидше похитнути, ніж зміцнити позиції норманістів”*⁵². Дослідники визнають, що до VIII ст. у Швеції не було ніякого поховального обряду, за яким можна було однозначно визначити, що це поховання шведа. Пізніше у Скандинавії набули поширення різноманітні практики поховань, що пояснюється різними племін-

⁴⁷ Давид Блідфельд, *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. (Київ: Наукова думка, 1977), 37–38.

⁴⁸ Рыбаков, “Древности Чернигова,” 24.

⁴⁹ Кузьмин, *Начало Руси*, 211.

⁵⁰ Алексеєва, “Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной Европы,” 80–82.

⁵¹ Див.: Энн Пирсон, *Викинги*. (Москва: Логос, 1994), 26; Елена Мельникова, “Варяжская доля,” *Родина* 11–12 (2002): 32; Лев Клейн, Глеб Лебедев и В. Назаренко, “Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения,” *Исторические связи Скандинавии и России*. (Ленинград, 1970), 238–239.

⁵² Гвин Джонс, *Викинги. Потомки Одина и Тора*. (Москва: Центрполиграф, 2010), 237; приміт. 2.

ними традиціями та їх переплетенням⁵³. У такій ситуації, при бажанні, до скандинавських можна віднести практично кожний тип поховань.

Ще менше, ніж у Києві знайдено скандинавських старожитностей у Новгороді, який норманісти вважають першим північним центром Русі, і з яким пов'язують початки державотворчої діяльності норманів у Східній Європі. Однак, як з'ясувалось, археологи не простежують у IX–X ст. слідів міста на Р. Волхов.⁵⁴, а із 150 тисяч артефактів, виявлених на його території за час розкопок із 1932 до 2003 р. і датованих XI і пізнішими століттями, скандинавське походження мають не більше 15(!), тобто у відсотковому відношенні їх частка просто мізерна⁵⁵. Проте, всупереч очевидним фактам деякі сучасні норманісти продовжують стверджувати, що Новгород був заснований норманами і був їх основною базою у Східній Європі⁵⁶.

Прихильники колонізаційної версії норманської теорії також намагаються знайти докази значної скандинавської присутності на великому могильнику X–XI ст. у с. Шестовицях під Черніговом. Він налічує декілька сотень курганів, з яких розкопано близько 150⁵⁷. Це камерні поховання з обрядом трупоспалення і трупопокладення. Поховані – дружинники з вбитими рабнями, кіньми, зброєю. У цьому некрополі, як і у київському, скандинавських речей небагато: вони виявлені лише у десятих камерних похованнях, із яких більш-менш упевнено можна вважати скандинавським одне поховання у човні, а скандинавська приналежність решти є спірною⁵⁸. Наявність у трьох жіночих могилах фібул, як і окремих скандинавських речей в інших похованнях, не є достатньо вагомим аргументом для їх норманської ідентифікації. Переважаюча більшість камерних поховань могильника не має жодних скандинавських ознак. Не можна вважати скандинавськими також парні поховання, які взагалі не характерні для скандинавської традиції, про що піде мова нижче. Антропологічні дослідження встановили, що, на відміну від київських, поховання у Шестовиці містять незначний германський домішок, тоді як у чернігівському некрополі його немає зовсім⁵⁹.

⁵³ Лебедев, *Эпоха викингов в Северной Европе и Руси*, 157–158, 163.

⁵⁴ Евгений Носов, *Новгородское (Рюриково) городище*. (Ленинград: Наука, 1990); Леонтий Войтович, “Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович,” *Український історичний журнал* 3(2015): 37–55.

⁵⁵ Див. Фомин, *Начальная история Руси*, 76–77; Фомин, *Варяги и варяжская Русь*, 39; Елена Рыбина, “Не лыком шиты,” *Родина* 11–12 (2002): 138.

⁵⁶ Руслан Скрынников, “Древняя Русь. Летописные мифы и действительность,” *Вопросы истории* 8 (1997): 7.

⁵⁷ Давид Бліфельд, *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. (Київ: Наукова думка, 1977); Федір Андрощук, С. Беляєва, Н. Блажевич, В. Якубов, *Старожитності Шестовиці*. (Київ, 1996).

⁵⁸ Сойер, *Эпоха викингов*, 96.

⁵⁹ Алексеева, “Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной Европы,” 71–85.

Після тривалої перерви, у 1998 р. спільна українсько-російсько-норвезька археологічна експедиція відновила розкопки у Шестовиці, а в 2006 р. було оголошено про знахідку поховання норманського конунга. Наявність норманських найманців на чолі з конунгами на службі у руських князів у X–XI ст. – факт, уже відомий з писемних джерел, який не заперечується опонентами норманістів, оскільки він не має відношення до утворення Руської держави у VIII – початку IX ст. Проте дивує висновок міжнародної археологічної експедиції, який не корелюється з результатами досліджень пам'ятки попередніми експедиціями, і базується на декількох нових розкопаних похованнях, про те, що у Шестовицях було одне із найбільших у Європі поселень вікінгів⁶⁰. Він також суперечить твердженню відомого сучасного представника норманізму П. Соїєра, який вказує на значне перебільшення масштабів норманської колонізації, спричинене некритичним прочитанням середньовічних писемних джерел що, на його думку, досі перешкоджає правильному розумінню епохи вікінгів. “Судження і оцінки письменників того часу (епохи вікінгів – О. Щ.), – наголошує він, – надто легко приймалися вченими на віру, і цим судженням було дозволено здійснювати неприпустимий вплив на інтерпретацію неписемних джерел”⁶¹. Ще більш скептично вчений ставиться до можливої норманської колонізації Східної Європи. Підсумовуючи наявний археологічний матеріал, він робить категоричний висновок: “Зрозуміло одне: не може бути, щоб шведи (датчан і норвежців він взагалі не бере до уваги, оскільки вони діяли на Заході континенту) коли-небудь відігравали на Русі важливу роль як поселенці”⁶². Мабуть П. Соїєр не знайомий з висновками Шестовицької археологічної експедиції або не поділяє їх, оскільки відзначає значне перебільшення прихильниками колонізаційної теорії скандинавського елементу у некрополях Східної Європи.

З-поміж інших місць, де виявлені камерні поховання, особливої уваги заслуговує величезний курганний могильник у Гніздові під Смоленськом. Він налічує понад 5 000 могил і свого часу був найбільшим поховальним комплексом у Європі. Т. Арне, Х. Арбман та їх послідовники вважають, що значна кількість поховань могильника належала скандинавам. Однак, на думку більшості археологів, серед яких і багаторічний дослідник цього поховального комплексу Даниїл Авдусін, гніздовські кургани в масі своїй є слов'янськими⁶³. З ними погоджується П. Соїєр, який вказує, що в Гніздові лише небагато по-

⁶⁰ Володимир Коваленко, “Нові дослідження Шестовицького археологічного комплексу,” *Археологічний літопис Лівобережної України* 1 (1999): 33–43; Володимир Коваленко, Александр Моця, Юрий Сытый, “Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 г.,” *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів–Шестовиця, 17–20 липня). (Чернігів: Сіверянська думка, 2003): 51–83.

⁶¹ Соїєр, *Епоха викінгов*, 94.

⁶² Там же, 99.

⁶³ Борис Рыбаков, *Мир истории. Начальные века русской истории.* (Москва: Молодая Гвардия, 1987), 80; Даниил Авдусин, *Археология СССР.* (Москва: Высшая школа, 1977), 232.

ховань можна співвіднести зі скандинавськими, зокрема велике поховання в човні⁶⁴. Відкидаючи версію норманської колонізації Східної Європи, він водночас робить висновок про панування у Верхньому Подніпров'ї і в Києві скандинавських воїнів, які склали правлячий клас, що “швидко”, навіть “миттєво” ослов'янився⁶⁵.

Інвентар більшості чоловічих поховань за обрядом трупоспалення у Гніздово не є тотожний скандинавським похованням. У ньому дуже мало ланцетовидних наконечників для списів, характерних для скандинавів, натомість переважають руські ромбовидні наконечники. Зважаючи на це, російський археолог Юрій Жарнов вказує, що через відсутність критеріїв для встановлення поховань скандинавів-чоловіків, він змушений вести підрахунок норманських поховань у могильнику тільки на основі жіночих поховань із скандинавськими речами⁶⁶. Однак, як уже відзначалося, наявність одиничних скандинавських речей серед десятків нескандинавських не визнається дослідниками вагомою підставою для характеристики поховань як скандинавських. Та й кількість таких поховань у гніздовському могильнику мізерна – двадцять п'ять (з поміж п'яти тисяч!). У шістнадцяти з них знайдено лише по одній фібулі, у одному похованні – чотири фібули і у кількох інших – 2, тоді як у скандинавському жіночому костюмі традиційно було дві фібули⁶⁷. Тобто, з понад 20 жіночих поховань лише кілька має аналогію у скандинавській традиції. Водночас, як і у київських похованнях, в інвентарі жіночих поховань Гніздово, окрім скандинавських фібул, є також слов'янські та фінські прикраси, що засвідчує інтернаціональний характер тогочасної жіночої моди і культурні запозичення і взаємовпливи. Наявність скандинавських фібул жіночих похованнях вказує лишена те, що скандинавські фібули користувалися попитом і різними шляхами потрапляли в Східну Європу. Так, у Приладозьких курганах вони зустрічаються у похованнях фінських жінок, здійснених за місцевою традицією⁶⁸. Сучасний російський археолог А. Кірпи́чников визнає, що слов'янки носили скандинавські фібули і салтовські скляні лунниці, булгари користувалися руською зброєю, а араби носили руські шапки, що було наслідком розвитку торгівлі⁶⁹. Зрештою, відомо, що у той час не лише прикраси, а й самі жінки були і військовим трофеєм, і товаром. Раби, зокрема жінки, були найважливішим експортним товаром, а работоргівля – характерною рисою епохи. Значного розвитку вона набула також на Балтиці, у скандинавських і

⁶⁴ Сойер, *Епоха викингів*, 96, 99.

⁶⁵ Там же, 99.

⁶⁶ Юрій Жарнов, “Женские скандинавские погребения в Гнездове,” *Смоленск и Гнездово (К истории древнерусского города)*. (Москва: МГУ, 1991), 200–219.

⁶⁷ Седов, *Археология СССР: Восточные славяне в VI–XIII вв.*, 189, 250, 252.

⁶⁸ Там же, 184.

⁶⁹ Анатолий Кирпичников, “Великий Волжский путь и евразийские торговые связи в эпоху раннего средневековья,” *Ладога и ее соседи в эпоху средневековья*. (Санкт-Петербург: ИИМК РАН, 2002), 39–41.

слов'янських землях. Крупними центрами работоргівлі були датський Хедебу і ободритський Рерик⁷⁰. Продаж рабині руським купцем Гілі під час з'їзду конунгів у західній Швеції яскраво описана у “Сазі про людей з Лакседалю”⁷¹. Торгівлею, а також культурними взаємовпливами можна пояснити як наявність у Східній Європі окремих скандинавських жіночих поховань і скандинавських речей, так і наявність у середньовічних шведських міських некрополях жіночих поховань із слов'янськими височними кільцями і залишками вишитих полотняних сорочок, зовсім не характерних для Скандинавії⁷². Жіночі могили, взяті Ю. Жарновим за основу підрахунку скандинавських поховань Гніздова, не дають жодних підстав зараховувати до скандинавських чверть поховань могильника⁷³. Свого часу Д. Авдусін, який у ХХ ст. розкопав понад сто поховань Гніздовського комплексу, припускав, що з-поміж тисяч могил лише близько 50-ти можуть належати скандинавам⁷⁴.

У могильнику Гніздова є багато парних поховань у човні, аналогів яким немає у Скандинавії, але є у слов'ян Помор'я⁷⁵. Як правило, чоловік і жінка не помирили одночасно, а тому обряд парного поховання був можливим лише у випадку існування традиції насильницької смерті жінки, яка була рабиною господаря або його дружиною. Такий обряд вбивства рабині у русів описаний Ібн Фабланом. У парних похованнях Гніздово є жіночі прикраси – фібули і намистини, що інтерпретується скандинавськими археологами як ознака вільних жінок, а обряду вбивства вдови і поховання її разом із чоловіком скандинавська традиція епохи вікінгів не знає. Тому норвезька дослідниця Анне Стальсберг, на відміну від російських археологів, не наважилася віднести ці поховання до скандинавських⁷⁶. Свого часу Д. Авдусін припускав, що парні поховання в човні можуть бути різноетнічними: чоловік – представник місцевої знаті (заможний слов'янин) і разом із господарем похована його рабиня, можливо скандинавка⁷⁷. Характеризуючи різноетнічні поховання, наприклад чоловіка-балта і жінки-скандинавки, він писав: “Навряд чи варто сумніватися, що жінку покладуть на вогнище в національному костюмі, а основним поховальним обрядом може виявитися балтський”⁷⁸.

⁷⁰ Херрман, *Славяне и норманны*, 112.

⁷¹ “Сага о людях с Лакседалю,” *Исландские саги*. (Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1956), 268–270.

⁷² Валентин Седов, “Изделия древнерусской культуры в Скандинавии,” *Славяно-русские древности. Древняя Русь: новые исследования 2*. (Санкт-Петербург, 1995): 56; Херрман, *Славяне и норманны*, 29, 34.

⁷³ Жарнов, “Женские скандинавские погребения в Гнездове,” 200–219.

⁷⁴ Авдусин, *Археология СССР*, 232.

⁷⁵ Сергей Цветков, *Русская история*. Книга 1. (Москва: Центрполиграф, 2003), 452.

⁷⁶ Анне Стальсберг, “О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси,” 279–280.

⁷⁷ Фомин, *Варяги и варяжская Русь*, 389; Даниил Авдусин, “Об изучении археологических источников по варяжскому вопросу,” *Скандинавский сборник 20*. (Таллин, 1975): 147–157.

⁷⁸ Авдусин, “Об изучении археологических источников по варяжскому вопросу,” 151.

Як і у могильнику в Плакуні, деталі човнів в Гніздові є ближчі до балтійської і слов'янської традиції, ніж до скандинавської. Тут також слов'янською є уся кераміка, виявлена в похованнях⁷⁹. Усупереч цим фактам деякі дослідники продовжують трактувати Гніздово як найбільший у Східній Європі скандинавський некрополь⁸⁰. Підсумовуючи дані про скандинавські артефакти у камерних похованнях Східної Європи, П. Толочко вказує, що в Шестовиці їх приблизно стільки ж, скільки у Києві (на його думку, враховуючи дружинний характер поселення, мало б бути особливо багато), у знаменитому Гніздові скандинавські речі трапляються не частіше, ніж західнослов'янські, східні чи західноєвропейські⁸¹. Висновки антропологічних досліджень придніпровських могильників також не дали доказів перебування у цьому регіоні скандинавів.

Враховуючи названі факти, П. Соєр визнає: *“У полеміці щодо Гніздовського кладовища заява про те, що присутні в похованні скандинавські предмети доводять скандинавські корені померлого, привела до плачевних наслідків... Професор Бронстед безумовно помиляється, заявляючи, що “більшою мірою в цих могилах поховані шведи”. Звичайно ж, виявленого скандинавського матеріалу недостатньо, щоб підтвердити заяву Арбмана про те, що це шведське кладовище. Краще б визнати, що це місце було кладовищем русів”*⁸².

Окремої уваги з-поміж ознак, які на думку норманістів засвідчують скандинавські впливи на Русь, заслуговують т. зв. скандинавські мечі, які в дослідженнях норманістів виступають ще одним важливим маркером скандинавських поховань. До скандинавських норманісти відносять мечі з муаровим орнаментом на металі. На початку ХХ ст. така думка домінувала серед археологів. Однак ґрунтовні дослідження А. Арціховського встановили, що муаровий орнамент на металі був характерний для усїєї Північної Європи і не може вважатися характерною особливістю лише скандинавської зброї. У ІХ–Х ст. такі мечі зустрічаються у землях франків, на Британських островах, у землях прибалтійських слов'ян, у Волзькій Болгарії, у Русі. У 1948 р., характеризуючи зброю слов'янських воїнів і скандинавів, А. Арціховський відзначав, що шолом і кольчуга руських дружинників відрізняються від норманських. Тільки меч аналогічний мечу норманів, але аналогічний тому, що меч цього типу “не норманський, а загальноєвропейський”, який завозився і в Русь, і в Скан-

⁷⁹ Арциховский, “Археологические данные по варяжскому вопросу,” 38; Даниил Авдусин, “Гнездово и днепровский путь,” *Новое в археологии*. (Москва, 1972), 166; Даниил Авдусин и Тамара Пушкина, “Гнездово в исследованиях смоленской экспедиции,” *Вестник МГУ*. Серия 8: История 1. (Москва, 1982): 80.

⁸⁰ Див.: Василий Булкин и Глеб Лебедев, “Гнездово и Бирка (к проблеме становления города),” *Культура средневековой Руси*. (Ленинград: Наука, 1974), 11–17; Владимир Петрухин, “Гнездово – между Киевом, Биркой и Моравией,” *Гнездово. 125 лет исследования памятника. Труды ГИМ 124*. (Москва, 2001): 116–120; Владимир Зоценко “Гнездово в системе связей Среднего Поднепровья IX–X вв.,” *Там же*: 121–125.

⁸¹ Толочко, *Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси*, 118–119.

⁸² Соєр, *Епоха викингов*, 96.

динавію з Західної Європи⁸³. Посилаючись на дослідження Я. Петерсена, автора загальноновизнаної класифікації цього озброєння, який довів іноземне походження мечів, знайдених у Скандинавії, вчений наголошував, що “у всіх країнах Європи використовували у той час однакові мечі, т. зв. Каролінгські, основний центр виробництва яких знаходився у Франції і Німеччині”⁸⁴.

Після досліджень, які встановили, що “муарові” мечі масово виготовлялися франкськими майстрами, їх почали називати каролінгськими. Центр їх виробництва був на Рейні. Звідси вони поширювалися континентом (і за його межі) і були “знайдені там, де скандинавів не було, наприклад, у Чехословаччині і в землях південних слов’ян”⁸⁵.

Прототипом каролінгських мечів був широкий дволезовий римський меч – спата. Найвідоміші майстерні Рейланду, звідки мечі потрапляли на Балтику уже у VII–VIII ст., мали свої клейма: “Ульфберт”, “Інгельрехт”, “Хільпрехт”, “Сімерхлііс”⁸⁶. Клейма ставилися латинською мовою, що є ще одним доказом їх франкського походження, оскільки у той час латинські клейма на скандинавських мечях були неможливі.

У VII–VIII ст. ще не розвинулися у значні торговельні центри датське Хедебу і шведська Бірка, становлення яких припадає на IX ст. На Балтику мечі могли потрапляти тільки через фризський Дорстад і слов’янські центри, розташовані на балтійському узбережжі: Старіград, Волин, Аркону, Ральсвік (слов’янська назва не збереглася) і особливо через Велиград (Рерик), що був найближчою до франкських володінь гаванню, і у VIII – початку IX ст. провідним центром балтійської торгівлі⁸⁷. Купляючи мечі у франків, південно-балтійські та подунайські слов’яни продавали їх далі на схід, зокрема, у Русь і Волзьку Болгарію, звідки вони потрапляли до арабських країн. Сліди такої трансконтинентальної торгівлі у IX ст., виявлені на городищі Пліснеська, підтверджують активні торговельні відносини місцевих слов’ян із прибалтійськими одноплемінниками і арабськими країнами. Про купівлю мечів у франків також свідчить той факт, що у 805 р. Карл Великий категорично (і не вперше!) заборонив їх продаж слов’янам⁸⁸.

Про розвинутий експорт мечів із земель франків у IX ст. повідомляє добре поінформований арабський автор Ібн-Хордадбех, який завідував державною поштою у північно-західному Ірані і мав доступ до державного архіву.

⁸³ Артемія Арциховский, “Оружие,” История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Материальная культура. (Москва, 1948), 425–426; Анатолий Кирпичников, *Древнерусское оружие*. (Ленинград: Наука, 1966), 18.

⁸⁴ Арциховский, “Археологические данные по варяжскому вопросу,” 37.

⁸⁵ Авдусин, *Археология СССР*, 227, 229.

⁸⁶ Херрман, *Славяне и норманы*, 117.

⁸⁷ Йоахим Херрман, “Ободриты, лютичи, руяне,” *Славяне и скандинавы*. (Москва: Прогресс, 1986), 345–346; Ольга Щодра, “Епоха вікінгів у Східній Європі: слов’яно-скандинавські зв’язки в період формування раних слов’янських держав,” *Проблеми слов’янознавства* 66 (Львів, 2016): 12–14.

⁸⁸ Херрман, *Славяне и норманны*, 117.

Описуючи величезний розмах подорожей єврейських купців у той час та їхні морські та сухопутні маршрути, які з'єднували Західну Європу (ал-Магриб), арабський Схід, Китай та Індію, він вказує, що вони відвідували також землі Фіранджі (країни франків). Серед товарів, куплених тут, згадуються і мечі, які вони везли на Схід⁸⁹. Очевидно, що і скандинави могли купувати мечі у франків або ж у слов'янських купців. Проте, на думку шведського дослідника Еріка Нюллена, здебільшого вони здобували їх у бою. Самі ж вікінги, навіть конунги, надавали перевагу такому озброєнню як сокира і спис. “Меч (у норманів – *О. Ш.*), – як вказує Е. Нюллен, – вважався ритуальною зброєю, яка передавалася від батька до сина; йому приписували надприродні властивості”⁹⁰. Виходячи з цього, можна припустити, що меч у скандинавських похованнях мав би бути рідкістю, а не характерною їх ознакою.

Визнаючи франкське походження “муарових” мечів, прихильники норманської теорії однак трактують цей факт з норманських позицій, вважаючи, що саме скандинави доставляли мечі у Східну Європу⁹¹. Однак, факти суперечать і цьому твердженню. Із 165 найцінніших мечів із клеймами відомих рейнських майстрів, які відомі на сьогодні, у Швеції виявлений тільки один, тоді як у землях прибалтійських слов'ян – 30, у Литві – 5, у Латвії – 22, в Естонії – 7, у Русі – 11. Розподіл і географія знахідок, на думку дослідників, показує можливі шляхи їх потрапляння у Східну Європу без участі скандинавів⁹².

Версії скандинавського експорту “муарових” мечів також суперечить також той факт, що мечі, датовані IX ст., були знайдені в районі Києва, тоді як в Новгородській землі та в Приільменні, де, за версією норманістів, був перший центр Русі і починався шлях “З варяг у греки” їх немає⁹³. Не виявлено у Скандинавії і майстерень з виготовлення мечів, хоч видобуток залізної руди і металургія заліза розвивалися у Швеції доволі інтенсивно. Залізо продавали, зокрема на Готланд, у формі сокиро-і лопатоподібних наковок. Експорт шведського заліза на південне узбережжя Балтики не підтверджується, що привело дослідників до висновку, що прибалтійські народи цілком забезпечували свої потреби за рахунок власної сировини і залізні знаряддя, хоч і були серед товарів, значної ролі у слов'яно-скандинавській торгівлі не відігравали⁹⁴. У X ст., як вважає німецький дослідник Й. Херрман, мечі, аналогічні рейнським, вже почали виробляти в майстернях Русі, Польщі, Латвії; проте у Скандинавії їх

⁸⁹ Ибн Хордадбех. *Книга путей и стран*, перевод с арабского, комментарии, исследования, указатели и карты Наили Велихановой. (Баку: Элм, 1986), 123–124.

⁹⁰ Эрик Нюлен, “Эпоха викингов и ранее средневековье в Швеции,” *Славяне и скандинавы*, 155.

⁹¹ Клейн, Лебедев и Назаренко, “Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения,” 233, 252; Владислав Даркевич, “Международные связи,” *Древняя Русь. Город, замок, село*. (Москва: Наука, 1985), 392.

⁹² Донат Дрбоглав, *Загадки латинских клейм на мечах IX–XIV вв.* (Москва, 1984), 17.

⁹³ Кирпичников, *Древнерусское оружие*, 74–84.

⁹⁴ Херрман, *Славяне и норманны*, 105–106.

виробництво не підтверджується⁹⁵. На думку А. Кірпічнікова, згодом руське виробництво мечів певною мірою вплинуло на скандинавське⁹⁶.

Поширенню технології виготовлення “муарових мечів”, ймовірно, посприяли мандрівні майстри, а також ремісники, яких захоплювали у полон під час походів. Вони ставили на них підроблені клейма відомих рейнських майстрів, однак, з часом почали з’являтися мечі з клеймами місцевих слов’янських майстрів. Таке клеймо слов’янського майстра прочитується на одному з “скандинавських” мечів, виявлених у Волзькій Булгарії (с. Альметьєво)⁹⁷. Мандрівні майстри і запозичення передових технологій відіграли важливу роль в уніфікації культури, сприяли значному поширенню виробів в Балтійському регіоні та за його межами, а тому походження деяких з них, зокрема, ножів, срібних браслетів, гривень, зброї неможливо визначити однозначно⁹⁸. Тим більше їх не можна вважати етнічним критерієм. Щодо скандинавських артефактів у Східній Європі, то, як слушно зауважив П. Соєр, “самі по собі археологічні знахідки... не говорять ні за, ні проти скандинавів. Тенденційність створюють ті, хто працює з цим матеріалом”⁹⁹.

Таким чином, сучасні поглиблені дослідження камерних поховань не підтверджують їх скандинавського походження. З’ясувалося, що цей тип поховань виявляє континентальні, зокрема слов’янські впливи на поховальну обрядовість скандинавів і з’явився у них пізніше, ніж у слов’ян. На думку сучасних вчених, серед яких і відомі представники норманізму, наявність у поховальному інвентарі камерних гробниць Східної Європи окремих скандинавських речей не може бути критерієм для зарахування цих поховань до скандинавських. Антропологічні дослідження поховальних комплексів Придніпров’я також не надали доказів того, що у камерних гробницях, які датуються IX–X ст., були поховані скандинави. На сьогодні відсутні вагомі докази щодо скандинавського виробництва і скандинавського експорту у Східну Європу мечів з муаровим орнаментом, які прихильники норманського походження Русі вважають одним із характерних маркерів перебування норманів у Східній Європі. Все це приводить до висновку, що колонізаційна версія норманської теорії, яка значною мірою базується на інтерпретаціях археологічних матеріалів, на сьогодні не має переконливих наукових аргументів.

⁹⁵ Там же, 117.

⁹⁶ Кірпічніков, *Древнерусское оружие*, 74–84.

⁹⁷ Фомин, *Варяги и варяжская Русь*, 387; Херрман, *Славяне и норманны*, 117.

⁹⁸ Херрман, *Славяне и норманны*, 125.

⁹⁹ Соєр, *Епоха викінгов*, 5.

**BETWEEN NORMANISM AND ANTI-NORMANISM:
DISCUSSIONS ABOUT THE ORIGIN OF THE RUS' IN THE LIGHT
OF ARCHAEOLOGICAL SOURCES**

Olga SHCHODRA

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of the Ancient History of Ukraine and the Archival Studies,
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

From the beginning of the twentieth century the discussions of the supporters of normanist and anti-normanist theories mainly focused on the interpretation of archaeological sources. In the first half of the twentieth century Swedish archaeologists T. Arne and H. Arbman using their own interpretation of these sources, developed a colonization version of the Normanist theory. According to it the Rus state arose because of the mass migrations of the Scandinavians in Eastern Europe who founded settlements there and constituted most of the population of the leading urban centers such as Kiev, Chernihiv, Gniezdovo, Ladoga. The main argument for the colonization version of the Scandinavian historians was their interpretation of chamber burial mounds. Opponents of the Normanist theory point to the southern origin of these burial mounds and their widespread in Eastern and Central-Eastern Europe populated by the Slavs, which makes it impossible to refer to this funeral rite as exclusively Scandinavian. Today leading researchers who support the Normanist theory, agree with these arguments including English researcher P. Sawyer. They also recognize that the presence of such Scandinavian characteristics as fibulas at the burial sites, are rather dubious argument in favor of the Normanist theory. Subsequently the version of Scandinavian origin and the export of the so-called 'muar' swords, now called 'Carolingian swords', was rejected as it was proven that their mass production began on the Rhine by the Frankish masters. In-depth anthropological studies of the burial sites at Gniezdov, Kyiv, Shestovyts and Ladoga proved that besides Ladoga these sites lacked practically any Scandinavian element. All the above mentioned essentially weakened the colonization version of the Normanist theory of the origin of Rus.

Key words: archaeological sites, burial, Normanists, anti-Normanists, Slavs, Rus, Scandinavia.

Стаття надійшла до редколегії 12.10.2018
Прийнята до друку 27.10.2018